

Խ. Հ. ՄԵԼԻՔ-ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒԹՅՆ ՑԵՐՄԻՆՆԵՐ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայ բժշկականությունը պատմության զբաղվողներին շատերի, ինչպես օրինակ՝ Ա. Սուքրյանի, Ղ. Հովհանյանի և Բաժանյանի գրվածքներում խիստ տարածված է այն տեսակետը, որ հայերի մեջ բժշկականությունը ծագել ու զարգացել է արաբական բժշկություն հիման վրա, և այստեղից էլ առաջ է եկել մեզ մոտ տարածված այն կանխակալ կարծիքը, թե հայերը նախքան արաբները բժշկական գրականություն չեն ունեցել։ Շիշտ այդպես դերմանական դիտնական է՝ ճշտապես պնդում է, որ նախքան արաբները հայերի մեջ բժշկականությունը՝ լինելով խիստ ցածր վիճակում, հենված է եղել պրիմիտիվ էմպիրիզմի վրա և դառնվել է հովիվների ու տգետ վանականների ձեռքում։

Մեր այս աշխատության նպատակն է ապացուցել, որ մեր հին գրականության մեջ կիրառված հունական ու հայկական բժշկական տերմինները, ինչպես նաև բժշկականության մասին եղած տեղեկությունները, ցույց են տալիս, որ հայերի մոտ նախարաբական շրջանի բժշկականությունը բավականաչափ զարգացած վիճակում է եղել և մշակվել է որակյալ և գիտուն բժիշկների կողմից։

Միջնադարյան հայ բժշկական գրականության մեջ կան շատ արաբական տերմիններ։ Բույսերի, դեղերի և հիվանդությունների անունների մեծ մասը արաբերեն են։ Միաժամանակ նկատվում է, որ օտար տերմինների կողքին դուրս են ածվում նաև հայերեն բժշկական բառեր, թեև դրանք քանակով ավելի նվազ են։

Այդպիսի բառ-տերմինների քանակը սկզբնապես ավելի շատ է եղել, քան միջին դարերի վերջերում։ Այդպես, Ամիր-

դովաթը հաճախ գերադասում էր հայ բառերի փոխարեն արաբական բառեր գործածել: Վերջին հանգամանքը ցույց է տալիս, որ հայերեն տերմինները ժամանակի ընթացքում իրենց տեղը զիջել են արաբականներին: Այսպես, քննելով Մխիթար Հերացու աշխատությունը՝ տեսնում ենք, որ նրա մեջ հայերեն միայն հարյուր բժշկական բառ է պատահում: Եթե այդ հարյուր բառերից դատենք նեղ մասնագիտական նշանակություն հունեցող բառերը, ինչպես, օրինակ՝ կալ, ձեթ և այլն, ապա կմնան միայն քառասունի չափ հայերեն բժշկական տերմիններ:

Հայերը, օրինակ, գործ էին ածում արմավ բառը: Սա մի պտուղ է, որ չի աճում Հայաստանում և Հայաստան էր բերվում արաբական երկրներից: Մի փանի դար շարունակ հայ երկիրը գտնվում էր արաբների գերիշխանության ներքո և այնտեղ ծանոթ էր արաբական լեզուն, ուստի բնական կլիներ, որ արմավը կոչվեր «նախլ», ինչպես, օրինակ՝ կոճապղպաղի փոխարեն Կործ են ածել զանջապիլ: Նույնը պիտի ասել տաճիկ կոճե տերմինի մասին: Այս դեպքում էլ բնական կլիներ, որ հայերը գործածեին նրա արաբական «Սամխ արաբի» տնունը (Gummi arabicum) կամ կղբու ձուր փոխարեն՝ «խուսաթըլ պահրի», հնդիկ աղի փոխարեն՝ «մալի հնդի», և այսպես նաև այլ դեպքերում:

Այս դեպքերում հայերեն բառերի գործածությունը ցույց է տալիս, որ այս բառերը հայերն ունեցել են նախքան արաբների փերապետությունը Հայաստանում: Եթե նշած բառերը մինչև այդ կիրարկություն զտած և արմատացած չլինեին, ապա նրանց փոխարեն հայերը անշուշտ գործ կածեին արաբական բառեր, որոնք հեշտությամբ կյուրացվեին հայերի կողմից:

Հայերեն տերմիններից զատ գործ էին ածվում և որոշ քանակությամբ հունարենից վերցրած բժշկական բառեր, ինչպես, օրինակ՝

1. Անխոն
2. Ասարոն
3. Նիտրոն
4. Վլիտոն
5. Պետարինոն
6. Պաքսմիտ

Այս բառերը հունարենից փոխ են առել ինչպես հայերը՝ այնպես էլ արաբները, բայց վերջիններս զբաղք որոշ փոփոխություն են ենթարկել համաձայն իրենց հնչյունաբանության:

Այնպես՝ ստացվել է հետևյալ պատկերը.

	Հունարեն	Հայերեն	Արաբերեն
1	Anison	Անիսոն	Անիսուն
2	Asaron	Ասարոն	Ասարուն
3	Nitron	Նիարոն	Նիարուն
4	Bliton	Վլիտոն	Հկա
5	Eupatarion	Պետարիոն	Բատարոն
6	Paxemit	Պաքսեմիտ	Բաքսեմաթ

Համեմատությունից երևում է, որ մինչդեռ հայերը հունական բառերը կամ պահել են անփոփոխ, կամ ենթարկել նվազ փոփոխությունների, արաբները բոլոր բառերն անխտիր հնչափոխել են: Այստեղից էլ պարզ է, որ հայերը այս բառերն անմիջապես հույներից են քաղել:

Հետաքրքրական է ևս մի երևույթ. Միջին դարերում հույները՝ մոռացության մատնելով իրենց մի քանի ընդհանուր բառերը, սկսել են գործածել արաբների կողմից հնչափոխած հունարեն բառեր, մինչդեռ հայերը դրանք պահպանել են անփոփոխ, օրինակ՝

Հունարեն	Հայերեն	Արաբերեն	Միջնադարյան հունարեն
Anison	Անիսոն	Անիսուն	Anisun
Asaron	Ասարոն	Ասարուն	Asarun

Սրանք մի ավելորդ անգամ ապացուցում են այն, որ հայերը հունական բառերը փոխ են առել անմիջապես հույներից: Քննության առարկա այս բառերը դեղերի և բույսերի անուն-

ներ են, որոնք կարող էին անցնել հայերին վաճառականների և հոգևորականների միջոցով, առանց մասնագետ բժշկի անմիջական մասնակցության։ Սակայն մերթ ընդ մերթ հանդիպում են նաև այնպիսի բառեր, որոնք կարող էին զործածել միմիայն բժիշկները։ Դրանք այն բառերն են, որոնք կապված են Գալենի հոսմորալ պաթոլոգիայի տեսության հետ։ Ըստ այդմ ակնհայտ է դառնում, որ հայերն ունեցել են իրենց սեփական բժշկական տերմինները՝ անկախ և՛ հույներէից, և՛ արաբներէից։ Բերենք մի քանի օրինակ։

Հունարեն	Հայերեն	Արաբերեն
(լա). Humor	Հիւթ, նիւթ, գիճուքիւն	هوى
Pneuma	Շունչ—հոգի	قوى
Phlegma	Մաղաս	فالج
Choly	Խարախա՝ մաղձ	مغص
Melania choly	Սև մաղձ	مغص اسود

Սրանք զուտ բժշկական տերմիններ են, որ ոչ մի դեպքում չէին կարող առաջանալ արաբական շրջանում։ Ավելին՝ մի քանի դար անց՝ անգամ արաբական շրջանում, նրանք դեռ մնացել էին հայ լեզվի մեջ և միայն 12—15-րդ դարերում են հետըզհետե իրենց տեղերը զիջել արաբական տերմիններին։

Վերը թվարկածս հունարեն տերմինները, որը նույնպես նախարաբական շրջանում են մտել հայ լեզվի մեջ, չէին կարող՝ բերանից բերան ավանդվելով՝ անփոփոխ վիճակում հասնել մինչև 12—15-րդ դարերը։ Դրանք կարող էին միայն մի դեպքում այդքան երկար մնալ մեր լեզվի մեջ՝ եթե զրականության միջոցով անցնեին մի դարաշրջանից մյուսը։

Մի հետադարձ հայացք ձգենք դեպի մեր նախարաբական շրջանի գրականությանը և տեսնենք՝ առկա չէ՞ն, արդյոք, այդ բառ-տերմինները հայերենի մեջ այդ շրջանում։

Անքի ածենք, նախ, մինչարարական շրջանի բնագիտական բովանդակություն ունեցող գրքերը:

Այս կարգի գրական հուշարձաններից մեզ հայտնի է Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատությունը, որ գրվել է 4-րդ դարում և նյութեր է պարունակում անատոմիայի և հոգեբանության վերաբերյալ: Հեղինակը դիտե, որ կան կենդանիներ առանց գլխի, կամ բույսի նման անշարժ կենդանիներ, ինչպես սպունգը, որ մարդու և կապկի մեջ ընդհանուր գծեր կան: Նա գտնում է, որ խոսելու պրոցեսը մի օրգանի հետ չի կապված, այլ կախում ունի մի շարք օրգաններից, ինչպես, օրինակ, մկաններից, փորտաքից, թոքերից, շնչափողից, խոչափողից, լեզվից, բերանից և այլն: Բայց դրանք էլ բավական չեն խոսելու համար, որովհետև ի ծնե խուլները՝ ունենալով հիշածս բոլոր օրգանները՝ այնուամենայնիվ չեն կարողանում խոսել: Նեմեսիոսը գիտե, որ ալեանջի ներսը բաղկացած է բաղմաթիվ մանր ներվերից, որոնք միացած են ուղեղի հետ, որ աչքն առարկաների պատկերներն ընդունում է խաչաձև նա ընդունում է Դալենի տեսակետը, ըստ որի՝ մարդուս արամադրությունն առաջ է դալիս մաղձը ստամոքսում կուտակվելուց, իսկ հոգեկան հիվանդությունները, ինչպես փռնիտը հետևանք է այն բանի, որ մաղձն ուղեղում է կուտակվել: Այս գիրքը թարգմանված է հայերեն Կոստանդնուպոլսում 772 թվին: Սակայն, թեև այդ թարգմանությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ արաբներն արդեն մոտ 120 տարի իշխում էին Հայաստանում, բայց նրա թարգմանիչները չեն գործածել ոչ մի արաբական բառ կամ տերմին:

Նեմեսիոսը գործ է ածում մոտ հարյուր բնագիտական բառեր-տերմիններ, որոնց մեջ չկա ոչ մի արաբական բառ, իսկ հունարեն՝ միայն մի քանի բառ: Այդ բոլորը թույլ է տալիս մեզ պնդելու, որ Նեմեսիոսի թարգմանությունը տեղի է ունեցել մի ժամանակ, երբ արաբական բժշկությունը դեռ հայերին ծանոթ չէր: Նրա ոճը նախարարական է: Այդ թարգմանության մեջ կան մի քանի բառեր, որոնք առկա են նաև Մ. Հեբացու մոտ և որոնց մասին ենթադրել ենք, թե դրանք նախարարական շրջանից են գալիս: Այդ բառ-տերմիններն են.—

Գիճութիւն, մաղաս, դեղին մաղձ, սև մաղձ, երակ, շնչեբակ, Բացի այդ՝ թարգմանության մեջ կան նաև մի քանի բառեր, որոնց վրա առանձնապես պիտի կանգ առնենք: Դրանք են՝

տարբը, մեարդ և ջիլ բառերը: Նախարարական տարբ բառին հանդիպում ենք արարական շրջանում. իսկ մեարդ և ջիլ բառերը ուշադրավ են այն տեսակետից, որ դեռ նախարարական շրջանում հայ բնապետները տարբերում էին նյարդը ջիլից, մինչդեռ անգամ ներկայումս մերվայիմ կամ Յյարդայիմ բառերի տեղ հաճախ գործ ենածում ջյայիմ բառը, նյարդը և ջիդը հոմանիշներ համարելով:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատության մեջ կան բավականաչափ հայերեն բժշկական բառեր, որոնք կապ չունեն արարական շրջանում մեր լեզվի մեջ ընդունված արարական փոխառությունների հետ:

«Յաղագս կազմութեան մարդոյ» աշխատությունը, որ գրել է Գրիգոր Նյուսացին և թարգմանված է հայերեն նախարարական շրջանում, դարձյալ պարունակում է մի քանի հետաքրքրական բառեր, ինչպես օրինակ՝ պատակ, սարդոստայն և այլն:

Բայց ավելի հարուստ նյութ է պարունակում այդ տեսակետից «Բառք Գաղիանոսի» բառարանը, որը ցարդ չի հրատարակված: Այնչա՛նը քաղել է «Բառք Գաղիանոսից» բույսերի անունները. նույնն արել են Ս. Երեմյանը, Ն. Բյուզանդացին և Հ. Աճառյանը: Այնուամենայնիվ գեոևս մնացել են չուսումնասիրված մի շարք բառեր, որոնք ըստ ամենայնի արժանի են առանձին ուշադրության:

Այդ պատճառով էլ մենք կարևոր ենք համարում փոքր ինչ կանգ առնել այդ հետաքրքրական բառարանի վրա:

Մատենադարանում կան թվով 31 ձեռագիր, որոնք բովանդակում են «Բառք Գաղիանոսի» բառարանը: Այդ գրչագրերը գրված են 13—18-րդ դարերում:

«Բառք Գաղիանոսի» աշխատության ամենահին ձեռագրերը (13-րդ դարի) մեզ լրիվ չեն հասել: Նրա մեջ բառերը հասնում են մինչև «ս» տառի կեսը և պարունակում ընդամենը 413 բառ: Նկատվում է, որ դրանք արտագրված են ավելի հին գրչագիր օրինակից:

Մեծ հետաքրքրության է արժանի № 7117 ձեռագիրը, որը թեև համեմատաբար նոր ձեռագիր է (15-րդ դարի), բայց ավելի լրիվ է, քան 13-րդ դարինը: Այս ձեռագիրը պարունակում է 502 բառ. բառաշարքը հասնում է մինչև «ք» տառը: Սրան նման է նաև ձեռագիր № 6624-ը, որ գրված է 17-րդ դարում: Ահա այս

վերջին ձեռագրի մեջ 502 բառից 325 բառը հունարեն է, 56-ը արաբերեն և 121-ը՝ աղավաղված հունարեն: Դժվար է որոշակի պնդել, թե ինչպես է կատարվել այդ աղավաղումը. արդյոք արաբերենը կողմից, թե՛ այն պատճառով, որ՝ անցնելով արաբերենին՝ աղավաղվել են արաբական տառադարձության համեմատ ձևական է, որ այդ հարցում հիշյալ երկու դործոններն էլ դեր են խաղացել: Սակայն հետաքրքրական է մի իրողություն, որ մեզ հասած «Բառք Գաղիանոսին» աշխատությունը, կաղմված լինելով արաբական տիրապետության շրջանում, այնուամենայնիվ բառերի ճշգրտ մեծամասնությունը պահում է զուտ հունական և միայն փոքր մասն է արաբական ձևով: Սա ցույց է տալիս, որ «Բառք Գաղիանոսին» կաղմված է եղել այն ժամանակ, երբ արաբական բժշկական դպրոցը դեռ տարածված չէր հայերի մեջ, այսինքն՝ գրվել է արաբական դարաշրջանից առաջ: Ըստ այսմ պետք է ենթադրել, որ եղած մի քանի տասնյակ արաբական բառերն էլ հետադարձում են մտել բառարանի մեջ:

«Բառք Գաղիանոսին» մի բառարան է, որի մեջ օտար բառերը գրված են հայերեն տառադարձությամբ, սակա տրված է դրանց թարգմանությունը հայերեն մի համապատասխան բառով: Առաջին հայացքից այն տպավորությունն է ստացվում, թե այս բառարանը մի ինչ որ գրքի հավելված պետք է եղած լինի: Սակայն, քանի որ այդ գրքը չի հայտարարված, նրա մասին առայժմ դժվար է որոշ դադարվար կազմել:

Ըստ այդ բառարանի պետք է ենթադրել, որ մինչև X դարը հայ բժիշկները գործ էին ածում հետևյալ հունարեն բառերը. Բուսական աշխարհից՝ Althea, Aison, Thyma, Helleboros, Ptelea, Scordon.

Կենդանական աշխարհից՝ Alopex, Bubalos, Arcos, Chameleon.

Ինդամյութերից՝ Arsenik, Ladanon, Kimeros, Opion, Napisos, Antidotos.

Անատոմիական տերմիններ և հիվանդությունների անուններ՝ Arteria, bronchos, erysipelas, hypochondria, hysteria և այլն:

Ահա այս հունարեն բառերի կողքին դեռ X դարում կային նրանց հոմանիշ հայերեն բառերը, որոնք արաբական ազդեցության դարաշրջանում անհետացել են և փոխարինվել արաբական բառ ու տերմիններով:

Բացի այդ, հայ ուշ միջնադարյան բժշկական գրականության մեջ նկատվում են մի քանի հունական բառեր, որոնք չկան «Բառք Գաղիանոսի» մեջ, հետևապես պետք է ենթադրել, որ հայերի մեջ հունական բժշկական բառերի քանակը ավելի շատ է եղել, քան թե այն, որ մենք հանդիպում ենք «Բառք Գաղիանոսի» մեջ:

Անցնելով մեր հնագույն թարգմանական և ինքնուրույն գրականությանը պետք է նշել, որ այդ շրջանում գրած ոչ բժշկական բովանդակություն ունեցող գրքերում շատ հաճախ կարելի է բժշկական բովանդակությամբ նյութեր գտնել: Մեր հնագույն մատենադիրներից մեկը, Ագաթանգեղոսը, իր գրքի առաջաբանում մի քանի անգամ հիշում է, թե վաճառականները հեռավոր երկրներից բժիշկներին համար բերում են դանադան խոռնկեր, օգտակար դեղեր ու արժատներ: Այս խոռնկով Գրիգոր Լուսավորչի մասին՝ գրում է, որ սա բժշկում էր՝ բորոտներին, զոսացյալներին, գոնջացյալներին, դիվահարներին, աղատադրոսներին¹ և որովայնի ջրգողներին: Դժվար թե այդ բառերը նյութական-տառացի թարգմանություն լինեին հունարենից, որովհետև որքան էլ թարգմանչին քաջատեղյակ համարենք հունարենին, այնուամենայնիվ այնքան էլ դյուրին չէր Ծ-րդ դարում բորոտը զոսացյալից կամ գոնջացյալից զանազանելու: Ըստ երևույթին, նշած տեղեկությունները քաղելիս՝ նա դիմել է հունարենին և հայերենին քաջատեղյակ բժիշկների, կամ ձեռքի տակ ունեցել է հունարենից հայերեն բժշկական բառարան: Վերջին ենթադրությունը, կարծում ենք, այնքան էլ հավանական չէ, որովհետև դժվար թե մեր գրականության սկզբնական շրջանում այդպիսի հույն-հայ մասնագիտական բառարան գոյություն ունենար. ավելի հավանական է այն, որ հեղինակը օգտվել է մի հունագետ բժշկի բերանացի բացատրությունից կամ ինքն էլ, ծանոթ է եղել բժշկական խնդիրներին հետ:

Մովսես Խորենացին գրում է, որ Թադևոսը բժշկից Աբգարին ու նրա պալատական իշխանին, որը տառապում էր պատազրոս հիվանդությամբ: Մի այլ տեղ նա հիշում է, որ Կոստանդին Մեծը տառապում էր ելեփանտական հիվանդությամբ, որ Տրդատ թագավորին թունավորել են մոլեխիռնգով, այն թույնով, որով աթենացիները թունավորեցին Սոկրատեսին:

Ըստ Նղիշեի՝ երևում է, որ դեռ Ծ-րդ դարում բժիշկը ձեռ-

քը տանում էր հիվանդի մարմինը քննելու համար, որ իմանա թե մարմինը ջնրմ է, կամ սիրտը հանդարտ է աշխատում, կամ լյարդը կակոզ է, կամ երակների դարկը ինչպե՞ս է աշխատում: Հետևապես դեռ այն ժամանակ կային բարձր որակի բժիշկներ:

Փալատոս Բյուզանդը գրում է, թե Ներսես Մեծին առաջարկեցին անդեղայ, կարծելով, որ նա թունավորված է:

Արարատյան դաշտը նկարագրելիս՝ Ղազար Փարպեցին անվանում է նրան դարմաններով հարուստ աշխարհ և հետո ավելացնում է, որ այստեղ կային զանազան բույսերի արմատներ, որոնցից ստուգահանուտ բժիշկները պատրաստում էին դեղորայք երկարատև ցավով տառապող ախտաքայանների համար:

Բայց ամենից շատ բժշկական տեղեկություններ հաղորդում է Աղնիկ Կողբացին:

Աղնիկը կրոնավոր է, նա իր գրվածքներով ընթերցողին կամենում է ապացուցել, որ միակ ճշմարիտ ուսմունքը քրիստոնեական կրոնն է, իսկ մնացածները՝ հեթանոսությունը, պարսից քեշը, Մարկիոնի աղանդը և հունական փիլիսոփայական հայացքները թյուր են և եղծ: Նրա կարծիքով՝ Աստվածաշունչը միակ հեղինակությունն է և առավելագույն ճշմարտացին:

Այստեղ էլ նա ընդունում է բժիշկների այն տեսակետը, թե հոգեկան հիվանդությունները առաջ են գալիս ուղեղում կուտակված ինչ որ նյութերի հետևանքով, որոնց հեռացումով հիվանդություններն ապաքինվում են: Չնայած դրան, նա միաժամանակ ընդունում է, որ երբեմն հիվանդությունների պատճառը լինում են դեմքերը, ինչպես այդ մենք տեսնում ենք ավետարանի մեջ:

Աղնիկը ընդունում է բժիշկների այն բացատրությունը, թե երազները մարմնի ցանկություն կամ նրա վատթար դրություն հետևանք են: Բայց նա կարծում է, որ նրանց մի մասը, ինչպես և ըստ Աստվածաշնչի՝ Հովսեփի և Դանիելի երազները, աստծո նշաններ կամ հայտնություններ են: Նույնպես նա համաձայն է, որ հորանջիլը հոգնածություն նշան է, դա մաղասի կուտակման հետևանքով է առաջանում, ինչպիսի բացատրում են բժիշկները: Նա համաձայն է, որ փռշտոցը ցրտից է առաջանում, և չի հավատում, որ դա հրեշտակների գործն է և այլն: Այս բոլորից հետո այն ապավորություն է ստացվում, որ զբոզը իբրև մի կրոնավոր աշխատում է որոշ տուրք տալ քրիստոնեական ուսմունքին ի

Ֆինաս բժշկական ռացիոնալիստական տեսակետի Մակայն այդ շնորհայի պոլեմիստ կրոնավորը, երբ հարցը վերաբերում է այլ կրոնների տեսակետին, նա նրանց դեմ ենթում է իրեն մի գիտնական գինված յուր ժամանակի առաջադեմ բնագիտական աւամուքի ավյաններով։ Ամեն մի նյութ, առանձին վերցրած, կարող է և՛ լավ, և՛ վատ ազդեցութիւն ունենալ, օրինակ՝ արեւ-
դակն այրում է ամեն ինչ, մինչդեռ նրա ջերմութիւնը՝ խառն-
ված ջրի հետ՝ պատճառ է դառնում բույսերի աճման։ Իր այս տեսակետը ավելի հստակիչ դարձնելու նպատակով՝ նա բերում է նաև կոնկրետ օրինակներ բժշկութեան, օրինակ՝ եթե մանրա-
գորը առանձին տրվի մարդուն՝ մահաբեր է, իսկ այլ նյութերի հետ խառնված՝ ցնաբեր միջոց է։ Այդ նույն հատկութիւնն ունեն
և կադանչանը, հազարը, որոնք առանց խառնուրդի ֆինասակար
են, իսկ խառնուրդով՝ թմրեցուցիչ և մարդու ցանկութեանը
պակսեցնող։ Մոլեխինդը դարերից ի վեր հայտնի է եղել իրեն
սպանիչ միջոց, մինչդեռ նա, իբրև խառնուրդ, ցնաբեր է։

Հաճախ Եզնիկը գիմում է բժշկական կոնկրետ օրինակնե-
րի ոչ միայն իր փիլիսոփայական «Եղծ աղանդոցի», այլև բա-
րոյական խրատների, իմաստալից ասացվածքների և աֆորիզմ-
ների մեջ, օրինակ՝

1. Մարմինը միշտ պատերազմի մեջ է և ծերութեանն ու
հիվանդութեանը նշաններ են, որ մարմնի վտանգները բազմա-
ցել են։

2. Մեծ հերձվածող և անբժշկելի չարիք է այն առաջ-
նորդը, որը ճշմարտութեան հակառակ գործեր կատարելով՝ վատ
օրինակ է դառնում ուրիշների համար։

3. Տգեհտ առաջնորդը փոխանակ բժշկելու մարմինը՝ ավելի
ֆինաս է հասցնում։

Բացի այդ, Եզնիկի մոտ մենք հանդիպում ենք մոտ 40
բժշկական բառ-տերմինների, Հիշենք այստեղ միայն մի քանիսը՝
տարր, նիւթ, հիւթ, հիւղ, գիճութիւն, մահտարածամ, թալալ,
ցնորիլ, հատանիչ, մաղձ, մաղաս, մանրագոր, մոլեխինդ, կա-
նեփուկ, թերիակ, հազար, կադանչան և այլն։

Եվ այս բոլորը՝ մի կրոնական-փիլիսոփայական գրվածքի
մեջ, և այն էլ մի դեպքում, երբ նրա աշխատութեան բուն նը-
պատակն է եղել պաշտպանել իր կրոնական հայացքները։

Այնուհետև նկատվում է, որ եզնիկյան որոշ բառեր, ինչ-
պես, օրինակ՝ տարր, անդեղայ, նիւթ, հիւթ, մինչև 15-րդ դարը

մեր լեզվից անհետանում են: Արաբական բառերը դրանց հետը հետևելով են մղում ու գրավում դրանց տեղը: Բայց կան բառեր, ի թիվս դրանց նաև բժիշկ բառը, որ մեր գրականության մեջ հարատևում են. բժիշկ-ը մեր հարևան ժողովուրդների մոտ լատինացի է փոխարինվել «հեքիմ» բառով: Մեզ մոտ հեքիմը միայն 15-րդ դարից է գործածվում գրականության մեջ և այն էլ սակավ: Դրա պատճառն այն է, որ մեր սեփական բժիշկները, որոնք ունեցել են իրենց ձեռքին բժշկության վերաբերյալ նյութեր ու գրականություն, հետևելով այդ գրականությանը՝ շարունակել են 5—15-րդ դարը գործածել արդեն քաղաքացիություն ընդունած, հանրային սեփականություն դարձած բժշկական բառերով: Ինչպես, օրինակ՝ բժշկել, բժշկելի, բուժել, բուժիչ, անբուժելի, անբժշկելի, բժշկություն և այլն, կամ՝ մաղաս, գիճություն և նման բազմաթիվ բառեր:

Խիստ ուշագրավ է, որ որոշ բառեր, որոնք առկա էին ու գործածական 5-րդ դարում, հետագայում անհետանում են և 15-րդ դարում նորից երևան գալիս:

Ընդհանուր առմամբ մենք ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

1. Կան բառեր, որոնք 5-րդ դարից հետո շարունակում են անընդհատ հանդիպել նաև հետագա դարերում մինչև 15-րդ դարը.

2. Կան բառեր, որոնք 5—10-րդ դարերում գործածական լինելով, հետագայում անհետանում են:

3. Կան բառեր, որոնք գործ ենածվում միայն 5-րդ դարում և այնուհետև անհետանում են.

4. Վերջապես կան բառեր, որոնք 5-րդ դարից հետո անհետանալով՝ 12—15-րդ դարերում նորից երևան են գալիս:

Բերենք մի քանի օրինակներ.

5-րդ դար	10-րդ դար	12—15-րդ դար.
Գիճութիւն	գիճութիւն	գիճութիւն
Մաղաս	մաղաս	մաղաս
Մաղձ	մաղձ	մաղձ
Անդեղայ	անդեղայ	—

5-րդ դար	10-րդ դար	12—15 րդ դար.
Նիւթ	Նիւթ	Նիւթ
Տարր	տարր	տարր (տարերբք)
Խառնուածք	խառնուածք	խառնուածք
Հիւթ	—	—
Մանրագոր	—	—
Կաղանջան	—	կաղանջան
Հաղար	—	հաղար
Մուխինդ	մուխինդ	—
Աւշինդր	—	աւշինդր
Կանեփուկ	—	կանեփուկ

Որ որոշ բառեր իրենց գործածութիւնը պահպանել են մինչև 15-րդ դարը՝ այդ բնական է, որ որոշ բառեր արաբական շրջանում անհետացել են, այդ ևս բացատրելի է. որ որոշ բառեր 5-րդ դարից հետո երևան չեն եկել, այդ ևս կարող է պատահել. բայց որ որոշ բառեր հղել են 5-րդ դարում, ապա անհետացել են փոխանակ փոխարինւմբու արաբական կամ օրէն այլ բառ-տերմինով և ապա նորից երևան են եկել նույն ձևով, ինչպես 5-րդ դարում,— դա կարելի է միայն մի կերպ բացատրել. Շատ հավանական է, որ այդ բառերը՝ 5—15-րդ դարերի ընթացքում մնալով օրէն բժշկական կամ բնագիտական գրքի մեջ, հետագայում հասել են մեր միջնադարյան բժիշկներին: Այդ գրքի կամ գրքերի մեջ հայերեն բառերի կողքին հղել են նրանց հունարեն հոմանիշները, և մեր միջնադարյան բժիշկները՝ բաղդատելով դրանք հունական, արաբական բառ-տերմինների հետ, հեշտութեամբ կարողացել են այդ բառերը մոռացութիւնից դուրս հանել և նորից կյանքի կոչել:

Այսպիսով, ընդունելով միայն բառերի քննութիւնը, մենք գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ մեր միջնադարյան բժիշկներն օգտւել են մեր նախարաբական շրջանի բժիշկներին երկերից, և այն, որ արաբական բժշկականութիւնը նրանց միակ աղբյուրը չի հղել, ինչպես կարծում են մի շարք բանասերներ:

Ի լրումն այս բոլորի տասնք, որ բացի այն բառերից, որոնք պահպանւած են նշնիկի մոտ, 5-րդ դարում մենք հանգիպում ենք նաև վաթսուներից ավելի բուսական բառերի, ինչպես, օրինակ՝ գլտոր, աւշինդր և այլն: Անասնիա Շիրակացին ևս գործ-

է անուամբ քանի բժշկական ու քննողիտական բաժնի և հիշում է Հիպոկրատի ու Ասկլեպիադի անունները:

Հօգուտ մեր նախարարական բժշկականութեան խոսում են նաև Մխիթար Գոշի առականքը: Մխիթար Գոշի 190 առականքից 54-ը վերաբերում են բույսերին, Դրանց մեջ հիշվում են 77 տեսակ բույսերի անուններ, որոնցից միայն երկուսը պարսկական ծագում ունեն: Այդ 54 առականքից 17-ի բովանդակութունը բժշկական է, երկու անգամ հիշատակվում է Գաղիանոսի անունը: Առականքի ստվար մասը Մխիթար Գոշը ինքը չի հնարել: Դրանք դոյութուն են ունեցել ժողովրդի մեջ ղարեր շարունակ: Գոշը միայն հավաքել է ու մշակել: Այդ ևս ցույց է տալիս, որ նախքան արաբները բժշկութունը տարածված է եղել մեր երկրում:

Ակամա հարց է ծագում՝ իսկ այդ բժշկականութունն ինչ մակարդակի վրա էր կանգնած և ո՞ւմ ձեռքումն էր գտնվում՝ բժիշկներին, թե՞ պատահական տգետ վանականների ու հովիվների:

Այդ հարցին պատասխան է առնում մեզ հետևյալ պատմական փաստաթուղթը:

Հինգերորդ դարի վերջին քառորդի անվանի մատենագիր և աղագիր կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին իր ճառերից մեկում դիմում է ժողովրդին ու առաջարկում նրան, որ իրեն հետև պահի հուռթիչներից, այսինքն՝ այնպիսի կախարդներից, որոնք կախարդված ուղունքներ են կարում մարդկանց հագուստի վրա՝ նրանց չար աչքից հեռու պահելու համար: Նա արգելում է ժողովրդին դիմելու հմայիչներին, որովհետև նրանք սուտ գուշակութուններ են անում. նա դիմ է և խորհիչներին, որոնք իբր թե որոշում են, թե որ ժամն է բարի այս կամ այն գործը կատարելու համար, վերջպես, նա դիմ է դուրս դալիս բարբաջողներին, որոնք անմիտ խոսքերով իբր թե մարդկանց չարից հեռու են պահում: Մանդակունին միաժամանակ ավելացնում է, որ ոմանք ասում են, թե դիմում են կախարդներին բժշկութուն ստանալու համար: Հենց այդպիսի մարդկանց դիմ է ելնում Մանդակունին: Նա կտրուկ մերժում է այդ բացատրությունը, պատճառաբանելով, որ բժշի գործն է խաբել, կտրել և դարձանել հիվանդին և ոչ թե հուռթել կամ հմայել:

Այսպիսի ամբողջական լրիվ կարծիք բժիշկների մասին կարող էր կազմվել միայն այն դեպքում, երբ այդ երկրում իսկապես առկա էին որակյալ և հմուտ բժիշկներ, որոնք բացի

բժշկությունից ալ կողմնակի և սնապաշտ գործերով չէին զբաղ-
վում: Զմուռնանք, որ Հովհան Մանգակունին բժիշկների մա-
սին այս տեսակետն ունեցել է 5-րդ դարում, մինչդեռ այսօր էլ
Եվրոպայում կարելի է գտնել բավականաչափ կրթություն ստա-
ցած մարդիկ, որոնք դեռ հավատ են ընծայում հմայիչներին,
հուսթիչներին ու կախարչներին:

Նախարարական շրջանի բժիշկներից հասել են մեզ ավե-
լի քան 800 բժշկական բառեր, Հեռագրայն սխալ է այն տե-
սակետը, որ արաբական բժշկականության ազդեցությամբ է հա-
յերի մեջ բժշկական գիտելիքներ և բժշկականություն զարգա-
ցել: Բժշկականությունը մինչարաբական շրջանի հայերի մեջ
սերտորեն կապված է եղել հունական բժշկական գաղափարի հետ և
միայն վերջինիս անկումից հետո, երբ արաբները տիրում են Հա-
յաստանին, արաբական բժշկականությունը նպաստում է հայ
բժշկականության վերածննդին:

Ե Զ Բ Ա Կ Ա Ց Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Միջնադարյան հայ բժշկական գրականության մեջ, բացի
արաբական տերմիններից, կան նաև որոշ քանակությամբ հայերեն
ու հունարեն բժշկական տերմիններ, որոնք մնացել են նախա-
րարական դարաշրջանի բժշկականությունից: Սրանք ապացույց
են, որ հույն բժշկական գաղափարը ծանոթ էր հայերին նախքան
արաբների արշավանքները:

2. Նեմեսիոսի «Յադագս բնութեան մարդոյ» աշխատություն-
ը և մի քանի այլ գրքեր վկայում են, թե արաբների տիրա-
պետության շրջանում հայերի մեջ շարունակում էին գոյություն
ուսնենալ անմիջապես հունարենից թարգմանված բժշկական բո-
վանդակությամբ գրքեր:

3. «Բառք Գաղիանոսի» աշխատությունը պարունակում է
ավելի քան 300 հունարեն բառեր, որոնք կարող էին միայն
նախարարական դարաշրջանում մուտք գործած լինել հայ գրա-
կանության մեջ:

4. Նախարարական շրջանի հայ գրականության մեջ գրե-
թե բոլոր հեղինակների մոտ մենք հանդիպում ենք բժշկական
բառերի և բժշկության մասին տվյալների, որոնք հավաստում
են այն, որ բժշկականությունը Հայաստանում գտնվում էր
առաջավոր և ձեռնհաս բժիշկների ձեռքում:

5. Նախաբարբաղական շրջանի հայերի բժշկականությունը անմիջապես կապված էր հունական դպրոցի հետ և միայն վերջինիս անկման դարաշրջանում արաբական բժշկականությունը խթան է հանդիսանում նրա վերածննդին:

Х. А. МЕЛИК-ПАРСАДЯН

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЕ МЕДИЦИНСКИЕ ТЕРМИНЫ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ
АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.

Автор приводит данные, свидетельствующие о том, что в средневековой армянской медицинской литературе сохранилось много медицинских терминов, которые применялись еще до возникновения арабской медицины.

Ряд приводимых автором сведений из литературы V века показывает, что медицина у армян в эту пору стояла на высоком уровне, нося все черты греческих влияний. Обилие же в позднейшей средневековой армянской медицине терминов, перенятых с арабского языка, объясняется тем, что в эту эпоху влияние арабской медицины на медицину народов Передней Азии было исключительно велико. Даже греки и представители возрождающейся европейской медицины в Салерно широко пользовались арабскими терминами.